

О.І. Ніка, д. філол. н.

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В.М. РУСАНІВСЬКОГО

У статті аналізується концепція історії української літературної мови академіка В.М. Русанівського, викладена ним у численних працях, зокрема підручнику "Історія української літературної мови". Акцентується увага на періодизації, термінології, принципах побудови історії української літературної мови на основі сучасного рівня знань.

Ключові слова: історія української літературної мови, наукова спадщина В.М. Русанівського, концепція.

The article analyzes the approach to history of the Ukrainian language, explicated in numerous papers by the academician V.M. Rusanivsky, particularly in the textbook "History of the Ukrainian standard language". It focuses on the periodization, the terminology and the construction principles of history of the Ukrainian language based on modern level of knowledge.

Key words: history of Ukrainian standard language, scientific heritage of V.M. Rusanivskiy, conception.

В статье анализируется концепция истории украинского литературного языка академика В.М. Русановского, изложенная им в многочисленных работах, в частности учебнике "История украинского литературного языка". Акцентируется внимание на периодизации, терминологии, принципах построения истории украинского литературного языка на основе современного уровня знаний.

Ключевые слова: история украинского литературного языка, научное наследие В.М. Русановского, концепция.

У рік ювілейного вшанування пам'яті академіка В.М. Русанівського продовжується поцінування його наукового доробку, значну частину якого становила літературна історія української мови. Праці цього відомого українського лінгвіста засвідчують його постійне перебування в силовому полі історії мови, її теоретичного осмислення, про що свідчать численні монографії, статті та ін. [1].

У центрі уваги лінгвіста перебували не лише певний синхронічний зріз чи окрема постать, жанр чи стиль, текст, а вся діяхронія української літературної мови – від її витоків до сьогодення. У цьому разі йдеться про розвиток літературної мови впродовж багатьох століть, а отже, висвітлення великого обсягу матеріалу, що систематизується за конструктивною ідеєю.

Як можемо переконатись, теорія історичного розвитку української літературної мови вибудовувалась на основі ретельного вивчення і публікації писемних пам'яток різних періодів. Наукове видання текстів, що регламентоване за правилами метаграфування, розробленими В.М. Русанівським разом із М.М. Пещак ще 1961 року [7], стало в історичній лінгвістиці гарною традицією опрацювання та публікації писемних джерел.

"Відкриття" та введення писемних пам'яток в активний науковий обіг розширило фактологічну основу діяхронічних досліджень, поглибило інтерес до історії мови філологів і не тільки їх. Для доведення взаємодії літературної мови з живим народним мовленням особливої уваги надавалося публікації та вивченню текстів офіційно-ділового стилю, що походили з різних територій України та репрезентували системність живомовних рис і діалектну варіативність ("Українські грамоти XV ст.", "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.").

Отже, концепція історії української літературної мови спирається на глибоке знання писемних джерел, розуміння специфіки мовної норми і жанрово-стильової диференціації в різні історико-мовні періоди.

Систематизація поглядів В.М. Русанівського на історію літературної мови втілена в підручнику "Історія української літературної мови", що ілюструє реалізацію його наукових ідей у вузівській лінгводидактиці. На сьогодні цей підручник рекомендований як основний у процесі вивчення базового університетського курсу "Історія української літературної мови" [12] і вже десятиліття активно використовується в навчальній практиці студентами. Праці інших лінгвістів у цій царині більшою чи меншою мірою уточнюють науково-навчальний дискурс [4; 5;11;15].

Як відомо, в наукознавстві під концепцією (від лат. *conceptio* – розуміння, система) розуміють систему поглядів, що виражає певний спосіб розгляду, розуміння, трактування предметів, явищ, процесів і репрезентує провідну ідею, конструктивний принцип для їх системного висвітлення у певній галузі теоретичного знання [3].

Відповідно до сучасного рівня наукових знань лінгвіст, який працює в галузі теорії історії літературної мови, орієнтується на принципи: *експансіонізму* (інтеграції різних наук), *антропоцентризму* (лінгвістичного пізнання, що уособлюється в русі від сфери систем до центру цих систем – людини), *функціоналізму* (розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження), *експланарності* (погляд на мову як явище культури).

У концепції історії української літературної мови є ключовими питання періодизації, термінологічного окреслення літературної мови в різні періоди її функціонування, відповіді на які залежать від конструктивного принципу, що визначають систему поглядів: "подати систематичний опис функціонального використання української і церковнослов'янської мов у їх взаємодії для потреб української культури й освіти" [13, с. 5].

У процесі моделювання історії літературної мови є істотним підхід до історико-культурної мотивації мовних змін, що дає підстави розглядати не окрему мовну інновацію чи історію окремої системи мови (наприклад, лексичної,

фонетичної та ін.), а зосередитись на питаннях варіативності мовної норми, її еластичної стабільності як присутнісного принципу дослідження літературно-мовної еволюції.

Загалом історико-культурне підґрунтя пронизує і виникнення, і розвиток літературної мови, бо, на думку М.І. Толстого, "лінгвістика здатна відповісти на питання, як, в яких формах йшло формування мови і відбувалась її еволюція, що залишалось стабільним і що змінювалось, створювало нову картину мови, але не здатна пояснити, чому в рівних мовних, але нерівних історичних умовах розвиток близькоспоріднених мов часто йшов різним шляхом" [14, с. 3].

Як можемо переконатись, періодизація, термінологія, вивчення окремого періоду, жанру чи стилю або окремої писемної пам'ятки об'єднуються довкола концептуального питання – якою мірою вони проливають світло на формування і розвиток літературної мови. Історія української літературної мови розглядається у взаємодії з церковнослов'янською, її розвиток скорельований із поняттям національної свідомості – ключовим поняттям цієї концепції.

В історичному аспекті "пробудження національної самосвідомості" В.М. Русанівський пов'язує з серединою XVI ст., коли в Україні поширюються реформаційні ідеї. Так, "безпосередня розмова людини з Богом вимагала взаєморозуміння, а це можливо лише за послуговування рідною мовою. Отож "єресі" мають безпосередній стосунок до проникнення простої мови – а це була мова юридичних документів – у конфесійну літературу, а також у полемічну і художню. З розвитком багатостильової літератури пробуджувалася національна самосвідомість" [13, с. 63].

Передусім новий погляд на літературну мову цього часу ілюструють: перекладені староукраїнською конфесійні тексти, що розуподібнювали середньовічну ідею мови сакральної і водночас мови літературної (Пересопницьке Євангеліє та ін.), полемічна література, яка, поєднуючи релігійні інтереси з

суспільними, проілюструвала аргументацію питань, пов'язаних із вірою.

Як відомо, саме це дало підстави І.І. Огієнку оцінювати "просту мову" як "нову українську літературну мову" [5, с. 100], а період із середини XVI ст. як нову, зовсім відмінну добу в історії української літературної мови [6, с. 128]. Як відомо, такий погляд не набув поширення в історичній лінгвістиці, натомість був прокоментований як початок творення української літературної мови на народнорозмовній основі, завершення якого відбулося наприкінці XVIII ст., із виходом "Енеїди" І.П. Котляревського.

Так, В. Чапленко [15] починає аналіз української літературної мови лише із XVII ст., що, правда, у нього немає конкретної прив'язаності до одного періоду, бо основне – показати нові тенденції в її розвитку. Він засвідчує орієнтування на "живу частину їхньої (українців) етнічної дійсності, безпосередню форму живої думки і чуття", що віддзеркалює процес творення нової літературної мови.

Поняття національної свідомості стає наріжним у константах національної літературної мови. У розділі підручника "Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості" В.М. Русанівський зазначив, що саме "з появою "Енеїди" інтерес до народної мови перестав бути абстракцією. Національна самосвідомість акумулює народжену в суспільстві увагу до простолюду, особливостей його життя й культури" [13, с. 153].

Розгортання цієї концептуальної ідеї прокоментоване як функціональне розширення української літературної мови у мовотворчості поетів-романтиків, Г. Квітки-Основ'яненка та ін., зокрема Т. Шевченка як реформатора цієї мови.

Новизною відрізняється історико-культурне потрактування автором підручника староукраїнської літературної мови у XVIII ст. Передусім причини її занепаду пов'язані з намаганнями "української інтелектуальної еліти зблизити або й злити староукраїнську мову з

церковнослов'янською, тобто замінити століттями вироблюване знаряддя літературного спілкування штучною слов'яноруською сумішшю" [13, с. 4].

Відповідно, за своїми функціональними можливостями староукраїнська літературна мова, опрацьована протягом кількох століть, могла задовольнити потреби тогочасного суспільства і в нових умовах його розвитку [13, с. 4]. У цьому разі замість традиційного, започаткованого ще в XIX ст., погляду на причини занепаду староукраїнської літературної мови доцільно, на думку дослідника, запропонувати інше пояснення.

Із погляду сучасних наукових уявлень висвітлено вплив Галичини на творення української літературної мови наприкінці XIX ст. Визнавши Галичину цього часу "центром розвитку української духовної культури" [13, с. 245], автор підручника підсумував досягнення цього часу в галузях публіцистики, наукової мови та ін., що, безперечно, "не могло не позначитися на розвитку української літературної мови: у мову східноукраїнських письменників дедалі більше проникали галицизми, особливо наукові терміни і слова з абстрактним значенням" [13, с. 245]. Оцінка мовної дискусії кінця XIX ст. сформульована коректно і прогностично: "з погляду сьогодення мовна дискусія 90-х років відіграла дуже важливе значення в історії української літературної мови: вона поставила великий знак питання на її єдності і тут же його зняла" [13, с. 248].

Крізь призму нових підходів висвітлюється історія української літературної мови XX ст., зокрема 20-30-х рр. і 60-80 рр. У центрі уваги – термінотворення і правопис, увиразнення мовно-стильової палітри митців слова та їх впливу на розвиток літературної мови. Певна тенденційність чи хронологічна заданість у попередніх підручниках обмежувала лінгвістичний аналіз дискурсивних практик, наприклад, неокласиків, символістів, далі – шістдесятників. Відповідно до концепції історії української літературної мови В.М. Русанівський логічно розширює погляд на художнє

мовотворення, прочитане в естетизації слова, неології, інтелектуалізації мови та ін.

Загальновідомо, що історія літературної мови не передбачає автономність лінгвістичного аналізу текстів окремої персоналії, а проектує його на іншу площину – відображення загальних тенденцій, характерних для літературної мови одного періоду чи кількох періодів. Під цим кутом зору проводиться зважене наукове дослідження діахронічної площини, певна річ, з увагою до знаковості І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка та ін. постатей в історичному процесі літературної мови.

Окремий розділ свого підручника В.М. Русанівський присвятив Т.Г. Шевченку як реформатору української літературної мови [13, с. 170–220], відзначаючи "ширший... погляд на джерела мови Т.Г. Шевченка і на особливості художньої організації його мови" [13, с. 4].

Показово, що лінгвістичний аналіз Шевченкової мови розширений у монографії дослідника "У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка) (К., 2002, 240 с.). Отже, акцент на національно-мовній позиції Т.Г. Шевченка репрезентує конструктивність концепції історії української літературної мови.

Як вже зазначалось вище, символічності набуває реформаційність у вимірі літературної мови, що по-різному вписується в контекст нової доби (Шевченко – реформатор української літературної мови) і старої (Реформація, сакральні переклади другої половини XVI ст. і "пробудження національної самосвідомості").

По-новому В.М. Русанівський підійшов до класифікації періодів розвитку літературної мови давньої доби, тобто XI – XVIII ст. Переосмислення усталеного погляду на періодизацію увиразнює підхід до оцінки літературної мови з погляду її функціональних характеристик, а не підпорядкування державному утворенню.

Так, на думку дослідника, давньокиївська літературна мова [13, с. 10] трансформувалася в літературну мову післямонгольської доби вже з другої половини XIII ст. і тривала

аж до XVI ст. включно [13, с. 43]. Отже, друга половина XIII ст., що цілком доцільно, уже знаменує наступний період, післямонгольський.

За В.М. Русанівським, підхід до поділу літературної мови XVI ст. теж відзначається новизною: середина цього століття як межа двох різних періодів не трактується, а розглядається сукупно, тоді як поширений ним і на цей час термін "літературна мова післямонгольської доби" виявляється досить умовним.

На зміну їй, за трактуванням В.М. Русанівського, приходить розквіт староукраїнської літературної мови, що припадає на XVII і першу чверть XVIII ст. [13, с. 76]. Виміри розквіту літературної мови цього періоду – у жанрово-стильовому різноманітті: "удосконалився її офіційно-діловий стиль, мова полемічної літератури, набула поширення навчально-проповідницька проза, активізувався розвиток поезії і драматургії, осмислювалась староукраїнською мовою власна історія" [13, с. 125]. Цілком очевидно, що ці ознаки засвідчують розквіт староукраїнської мови, проте початок цього процесу виявлявся й раніше.

Знову ж, традиційний поділ літературної мови XVII ст. на першу і другу половини був прокоментований переважно з огляду на історичні події. Натомість (як і П.Г. Житецький у "Нарисі літературної історії української мови XVII ст.") В.М. Русанівський не починав із цих подій відлік наступного періоду.

Заборони української мови першої чверті XVIII ст. визначили причини занепаду староукраїнської літературної мови та активізацію народнорозмовного джерела, що і продемонструвала "Енеїда" І.П. Котляревського.

Отже, акцент на історико-культурній мотивації відрізняє періодизацію історії літературної мови від періодизації історії мови, не ототожнює їх. З одного боку, відмежування від модернізації, від якої застерігав ще М.І. Толстой [14 с. 44], а з іншого, – врахування нового рівня знань дає підстави для сучасного осмислення періодизації української літературної мови.

В.М. Русанівський надавав перевагу терміну "давньокиївська літературна мова", вкладаючи в нього те розуміння, що "давньокиївська літературна мова однаковою мірою використовувалась усіма східними слов'янами і складалася з трьох функціональних стилів" [13, с. 12]. Сказане поширюється і на високий слог, тому "природно називати цей різновид літературної мови східних слов'ян церковнослов'янською мовою" [13, с. 12]. Відповідно, поновому трактується старослов'янська мова в Київській Русі, що, на думку дослідника, є функціонально українською, хоч і відмінною від неї структурно.

Отже, з таких міркувань випливає, що термін "давньокиївська літературна мова", введений у науковий обіг В.М. Русанівським, фактично охоплює всі виміри літературно-мовного функціонування в Київській Русі, узагальнюючи його в систематиці функціональних слогів і, відповідно, мовних характеристик.

Непродуктивність терміна "давньоруська мова" є очевидністю з огляду на позначення ним діалектно диференційованого живого мовлення, проте функціонування цього терміна на позначення літературної мови має певну внутрішню логіку. Так, в ньому закладено характеристику спільності за релігійним, книжнокультурним, політичним та ін. принципами, як і її формування на основі книжного, запозиченого зразка – старослов'янського (церковнослов'янського).

Функціонуючи в різних регіонах Київської Русі і вбираючи в себе регіональні особливості, давньоруська мова "згодом стала основою для формування української, білоруської і частково – російської писемно-літературних мов давнього періоду" [8, с. 9].

Термін "староукраїнська літературна мова" використав у своєму підручнику В.М. Русанівський, для якого найбільш вдало репрезентують "розквіт староукраїнської літературної мови" XVII ст. і перша чверть XVIII ст. [13, с. 76-125], тому саме й акцентується на цьому етапі з-поміж інших.

Отже, за основу взято термін "староукраїнська літературна мова певного періоду" та його абсолютний синонім – "книжна староукраїнська мова".

У цьому разі зреалізована в авторському підручнику концепція історії української літературної мови академіка В.М. Русанівського демонструє переосмислення періодизації, термінології на позначення різних періодів функціонування літературної мови, принципів побудови системної теорії. Вагомість його теоретичних міркувань оперта на дослідження конкретних текстів, зорієнтована на широкий спектр наукової проблематики.

Як можемо переконатися, цілісність викладу концепції досягається скорельованим співвідношенням мовної фактології і теоретичних узагальнень, комплексним аналізом мовних явищ у часовому, локальному аспектах і загальнослов'янському контексті, взаємозв'язком екстралінгвальних чинників у процесі дослідження літературно-мовної динаміки.

Уже стало традицією називати історію літературної мови історією стилів, проте не втрачають актуальності питання співвідношення жанрово-стильової системи з функціональними слогами, еволюції жанрів і стилів староукраїнського і нового українського часу.

Більш того, різна оптика лінгвістичного аналізу – від соціокультурної мотивації до історичної специфіки жанрів і стилів та увиразнення окремої пам'ятки як культурного явища – розширює погляд на історію української літературної мови. Передусім відповіді на ці питання зосереджені на "внутрішній історії" – на носіях мови, соціокогнітивних параметрах авторів текстів, тому логічно актуалізуються поняття мовної свідомості, проаналізованої в соціокультурному та індивідуальному дискурсах. Саме це віддзеркалює певний тип епістеми, що зумовила особливості текстопородження.

Сучасні підходи до дослідження історії мови простежуються у методиці реконструкції уявлень та ідей за *історико-антропологічним підходом* для характеристики

українських писемних пам'яток. Цей підхід атрибутує нове осмислення історико-мовних фактів і своєрідний наукознавчий синкретизм історичного знання.

1. Віталій Макарович Русанівський : бібліогр. до 75-річчя / Вступ. ст., упоряд. Н.Г. Озерова ; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. – К. : Довіра, 2006. – 45, [2] с. – Бібліогр.: с. 21–46.

2. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Зб. акт. док. / Підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський та ін. – К. : Наукова думка, 1981. – 316 с.

3. Концепция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/568/word:>
<http://ru.wikipedia.org/wiki/Концепция>.

4. Курс історії української літературної мови / За ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка. – Т. 1. – 1958; Т. 2. – 1961.

5. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с., іл. – (Літературні пам'ятки України).

6. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560-х рр. / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальна, 1930. – 520 с. – (Студії до української граматики).

7. Пещак М.М. Правила видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст. / М.М. Пещак, В.М. Русанівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 84 с.

8. Півторак Г.П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію / Г.П. Півторак // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 3–10.

9. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски" / Григорій Півторак. – К. : Академія, 2001. – 152 с.

10. Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських і білоруських пам'яток / Г.П. Півторак // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 80–84.

11. Плющ П.П. Історія української літературної мови / П.П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.

12. Програма курсу "Історія української літературної мови" для студентів Інституту філології / Упорядн. Шевченко Л.І., Ніка О.І. – К.: Київський університет, 2003. – 28 с.

13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підр. для студ. гум. спец. / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001; 2-е доп. вид. – К., 2002. – 392 с.

14. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1988. – 239 с.

15. Чапленко В. Українська літературна мова. Її виникнення і розвиток (XVII ст. – 1917 р.) / Чапленко Василь. – Нью-Йорк, 1955.

16. Шевченко Л.І. Тисячолітня історія літературного поступу української мови : Рецензія на підручник В.М. Русанівського "Історія української літературної мови". – К. : АртЕк, 2001; 2-е доп. видання. – К., 2002. – 392 с. / Шевченко Л.І., Ніка О.І. // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. IX. – С. 99–102.

Д.В. Дергач, к. філол. н.

МАС-МЕДІЙНИЙ ОНІМ У СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Статтю присвячено аналізу мас-медійного оніма, його функцій із точки зору сучасних аспектів розвитку української літературної мови. Автором розглядаються питання символізації постаті Івана Франка в стилі масової інформації. Визначаються мовні моделі переходу оніма "Іван Франко" та пов'язаних із ним понять до категорії символізованих.

Ключові слова: онім, літературна мова, український медійний простір, неосемантизація.

The article is devoted to the analysis of mass-media proper name, its functions through the modern aspects of Ukrainian literary language's evolution. The author investigates Ivan Franko's symbolization in Ukrainian mass-media texts This